

10. Ostashko, T.O. (2004), *Rynkova transformatsiia ahrarnoho sektora* [Market transformation of the agricultural sector], monograph, Feniks, Kyiv, Ukraine, 280 p.
11. Pepa, T.V. (2006), *Rehionalna dynamika i transformatsiia ekonomichnoho prostoru Ukrainy* [Regional dynamics and transformation of economic area of Ukraine], monograph, Brama-Ukraina, Cherkasy, Ukraine, 440 p.
12. Popova, O.L. (2010), "Theoretical foundations of sustainable development of agrosphere and forming the adequate Ukrainian strategy", *Zbirnyk naukovykh prats NNTs "Institute of Agriculture, UAAS"*, Iss. 3, pp. 18–27.
13. Sabluk, P.T. (2001), *Nova ekonomichna paradyhma formuvannia stratehii natsionalnoi prodovolchoi bezpeky Ukrainy v KhKhI stolitti* [The new economic paradigm of formation of national food security strategy of Ukraine in the XXI century], Instytut ahrarnoi ekonomiky Ukrainskoi akademii ahrarnykh nauk, Kyiv, Ukraine, 638 p.
14. Sotula, O.V. (2009), "Transition and transformation processes in the economy of Ukraine", *Zbirnyk naukovotekhnichnykh prats Cherkaskoho natsionalnoho universytetu imeni Bohdana Khmelnytskoho*, no. 153, pp. 14-21.
15. Hubeni, Yu.E. (2010), *Transformatsiia silskoho hospodarstva ta sela* [The transformation of agriculture and the village], Yuvileinyi zbirnyk naukovykh statei, LNAU, Lviv, Ukraine, 420 p.
16. Shubravska, O.V. (2005), "Factors and indicators of sustainable development of agrosphere", *Ekonomika APK*, no 12, pp. 15–20.

УДК 314.1

Цвігун І.А.,
*к.е.н., доцент, доцент кафедри економіки підприємств
і соціально-трудоу відносин
Подільський державний аграрно-технічний університет*
Брич В.Я.,
*д.е.н., професор, професор кафедри міжнародного бізнесу і туризму
Тернопільський національний економічний університет*

ДОСЛІДЖЕННЯ ДЕМОГРАФІЧНОЇ БЕЗПЕКИ: ІНСТИТУЦІОНАЛЬНИЙ ПІДХІД

Tsvigun I.A.,
*cand.sc.(econ.), assoc. prof., assistant professor of department
of business economics and social and labour relations
State Agrarian and Engineering University in Podilya*
Brych V.Ya.,
*dr.sc.(econ.), prof., professor department of international business and tourism
Ternopil National Economic University*

DEMOGRAPHIC SECURITY RESEARCH: INSTITUTIONAL APPROACH

Постановка проблеми. Системна парадигма демографічної безпеки акцентує увагу на інституціоналізмі, який є одним з способів дослідження причин демографічної кризи в Україні. Інституціональний підхід характеризується альтернативністю та функціональністю щодо вироблення заходів демографічної політики і є дієвим інструментом для інтерпретації та прогнозування демографічного розвитку країни.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Інституціоналізм є досить поширеною методологією в сучасному гуманітарному знанні і представлений низкою відомих в науці імен, таких як М. Вебер, Т. Веблен, О. Вільямсон, Т. Егертсон, Р. Коуз, Д. Норт, М. Туган-Барановський, Дж. Ходжсон, Й. Шумпетер, Пітері, Р. Родер, Г. Симон, Р. Ді Маджіо, Н. Флігстайна, К. Шепсле та інші.

Для розв'язання комплексної проблеми демографічної безпеки необхідно створити певну теоретичну й емпіричну базу для вивчення процесів її формування, оцінки та забезпечення. Розроблена база має бути об'єднана єдиною методологією, системою принципів і категорій, зокрема актуальним завданням є впровадження інституціональної методології в теорію демографічної безпеки України.

Постановка завдання. Метою даної статті є обґрунтування необхідності впровадження інституціонального підходу щодо теорії демографічної безпеки.

Виклад основного матеріалу дослідження. Центральною категорією інституціоналізму є категорія «інститут», еволюція якого відбулася разом з розвитком інституціональної теорії. Так Т. Веблен [1; с. 200-202] вважав, що інститути - це особливі способи існування суспільства, звичний образ думки, керуючись якими живуть люди. В роботах Д. Норта [2, с. 23] зазначається, що, будучи «правилами гри», інститути задають систему стимулів (позитивних і негативних), направляючи діяльність людей по певному руслу. Вони знижують невизначеність і роблять соціальне середовище

більш передбачуваним. У. Гамільтон [3] твердив, що «інститути встановлюють межі й форми людської діяльності. Світ звичаїв і традицій, до якого ми пристосовуємо наше життя, являє собою сплетіння й безперервну матерію інститутів». У І. Дюверже [4] інститути виступають як «моделі людських відносин, з яких копіюються конкретні зв'язки, набуваючи, таким чином, характер стабільних, стійких і міцних».

Узагальнюючи трактування вітчизняних та зарубіжних науковців, під поняттям «інститут» розуміють стереотипи мислення, суспільні звички, правила гри, обмеження та спрямування людських дій. При цьому вплив інститутів проявляється як в обмеженні дій людей, так і в наданні їм додаткових можливостей.

Інституційний підхід у дослідженні української демографічної кризи та забезпеченні демографічної безпеки, на нашу думку, повинен відігравати центральну методологічну роль. Він дозволяє розглянути проблему забезпечення національних інтересів у демографічній сфері як результат інституційного забезпечення демографічної безпеки, оцінити ефективність сукупності інститутів, що регулюють демографічні відносини в контексті функціонування соціальних інститутів, які впливають на демографічний процес.

Оскільки дія факторів, що впливають на демографічні процеси має інституціональний характер, то при оцінці стану демографічної безпеки мають бути оцінені інститути, які відображають вплив на демографічну безпеку конкретних соціальних, економічних, історичних, політичних, правових і культурних умов. При цьому необхідно включати в сферу демографічного розвитку не тільки економічні, а й соціально-політичні, правові, морально-етичні відносини.

Інститути задають структуру, зв'язки та обмеження для демографічної системи, що діє в суспільстві. У цьому випадку теорія інституціоналізму тісно переплітається з системним підходом, характерним для теорії управління [5; с. 11], що дозволяє використовувати методологію інституціональної теорії для створення набору альтернатив щодо забезпечення демографічної безпеки.

Ще однією важливою рисою інституціоналізму для забезпечення демографічної безпеки є прагнення простежити процеси культурного успадкування. «Вибір, який ми робимо сьогодні або завтра, - пише Норт, сформований минулим. А минуле може бути зрозуміле нами лише як процес інституційного розвитку» [2, с. 12]. Це передбачає вивчення системи залежності функціонування та генезису інститутів, що виводить аналіз на міждисциплінарний рівень.

Крім того що інститути є результатом процесів, які відбувалися в минулому, вони також є фактором інерції суспільства. Не дозволяючи вийти за певні встановлені рамки, вони є, з одного боку, стабілізуючим чинником, а з іншого – можуть вносити в демографічні процеси елементи надмірного консерватизму та стримувати демографічний розвиток. При цьому слушною є думка Алімова О.М., що значний дискримінаційний потенціал і вірогідність дискретного застосування притаманні інститутам як таким, будь-яка норма здатна породити конфлікт інтересів [6; с. 15].

Постійним предметом інституційного аналізу є взаємодія різних інститутів один з одним і з зовнішнім середовищем, багата синергетичними ефектами і петлями зворотних зв'язків. Зрозуміло, що підсумок такої взаємодії носить стохастичний характер.

Узагальнений варіант нової інституціональної теорії був розроблений Д. Нортом [2], що запропонував концепцію інститутів та інституціональної динаміки і в складі інститутів виділив три головні складові: неформальні обмеження, формальні правила та механізми примусу, що забезпечують дотримання правил.

Загальною характеристикою формальних і неформальних інститутів виступає їх функціональність. Інститути функціональні, якщо люди створили та підтримують їх для задоволення суспільних потреб або досягнення суспільних цілей [7].

Вплив інститутів на демографічну безпеку не є безпосереднім: він може відбуватися опосередковано через економіку, політику, культуру, соціальну сферу тощо. Інститути впливають на демографію комплексно: жоден з них не може самостійно регулювати демографічну ситуацію, хоч окремі можуть у цьому процесі відігравати більшу чи меншу роль.

Внутрішня узгодженість у діяльності всіх соціальних інститутів - необхідна умова нормального функціонування всього суспільства. Інститути забезпечення демографічної безпеки пов'язані з всіма демографічними процесами та середовищем, що їх формуює.

Формальна сторона інституційного середовища демографічної безпеки складає його законодавче забезпечення, до якого належать: конституція, різноманітні кодекси, закони, підзаконні акти, постанови та розпорядження, а також санкції за їх невиконання. Водночас, інститутами, що забезпечують демографічну безпеку є такі базові системи: освіти, охорони здоров'я, соціального забезпечення (табл. 1). В свою чергу забезпечення основних елементів демографічної безпеки залежить як від формальних, так і неформальних інститутів. При цьому має значення розвиненість і функціонування кожного інституту та їх співвідношення.

Формування неформальних інститутів пов'язано з культурними чинниками, що походять від традицій, звичаїв, які безпосередньо є підвалинами забезпечення демографічної безпеки та проявляються як формування демографічної поведінки, що пов'язана з процесами відтворення населення (шлюбність, бажана кількість дітей, спосіб життя). Формальні інститути сформовані

державою як вплив на суспільство правових, соціально-економічних чинників та пов'язаних з ними інститутів, що формують середовище життя населення, яке також здійснює безпосередній вплив на демографічні відносини та поведінку. З часом інститути можуть змінюватися, але в цілому вони створюють підвалини для формування демографічних відносин і оцінка існуючих інститутів (як формальних, так і неформальних) дозволить проводити управління демографічною безпекою.

Таблиця 1

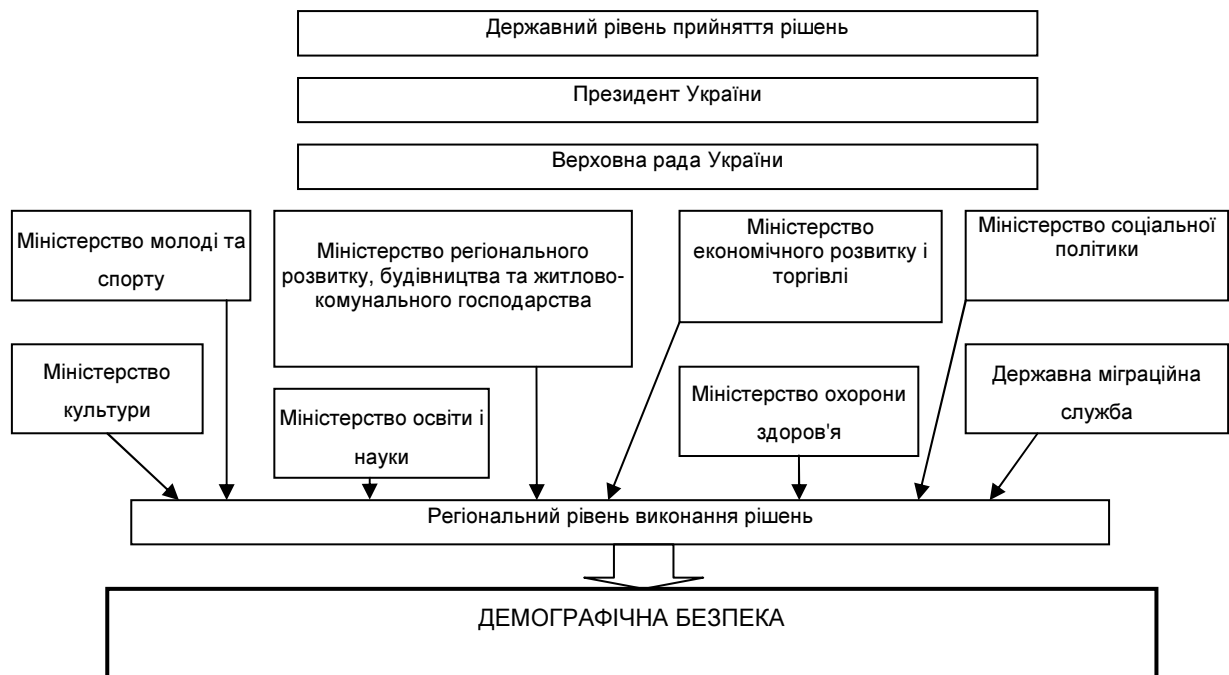
Формальні та неформальні інститути забезпечення демографічної безпеки

Складові демографічної безпеки	Інститути	
	неформальні	формальні
Відтворення населення	Сім'я, соціальне оточення, релігія, культура, національні традиції	Інститут шлюбу, усиновлення, прийомної сім'ї, Кодекс про шлюб та сім'ю, Конституція України
Здоров'я населення	Сім'я, соціальне оточення, інститут здорового способу життя, релігія, культура, інститути відпочинку	Заклади охорони здоров'я, профілактичні інститути, закони про охорону здоров'я, спортивні секції
Духовно-культурний стан суспільства	Сім'я, соціальне оточення, релігія, культура, національні традиції, ідеологія, моральні цінності, менталітет	Освітні інститути, закон про освіту, церква, Закон України „Про свободу совісті та релігійні організації
Міграція населення	Сім'я, соціальне оточення, релігія, культура, національні особливості, соціально-економічний стан	Інститути, що регулюють міграційні процеси, закони (постанови, укази) про імміграцію та еміграцію
Добування засобів до існування	Інститут найманих працівників, інститут підприємництва, етика бізнесу	Інститут зайнятості, податкове законодавство, інститут соціального забезпечення, профспілки, кодекс законів про працю, закони про соціальний захист населення

Джерело: авторська розробка

Забезпечення демографічної безпеки в значній мірі залежить від формальних інститутів тобто інститутів, в яких обсяг функцій, засоби та методи дії регулюються приписами законів або іншими правовими актами, формально затвердженими розпорядженнями, правилами т.д. Формальні інститути та механізми їх захисту встановлюються та підтримуються свідомо, в основному силою держави [8].

Забезпечення існування та функціонування формальних інститутів відбувається на державному рівні. Для забезпечення демографічної безпеки в Україні існує низка міністерств, які регулюють не лише демографічні процеси, але й соціально-економічні, що здійснюють безпосередній вплив на демовідтворювальні процеси (рис. 1).

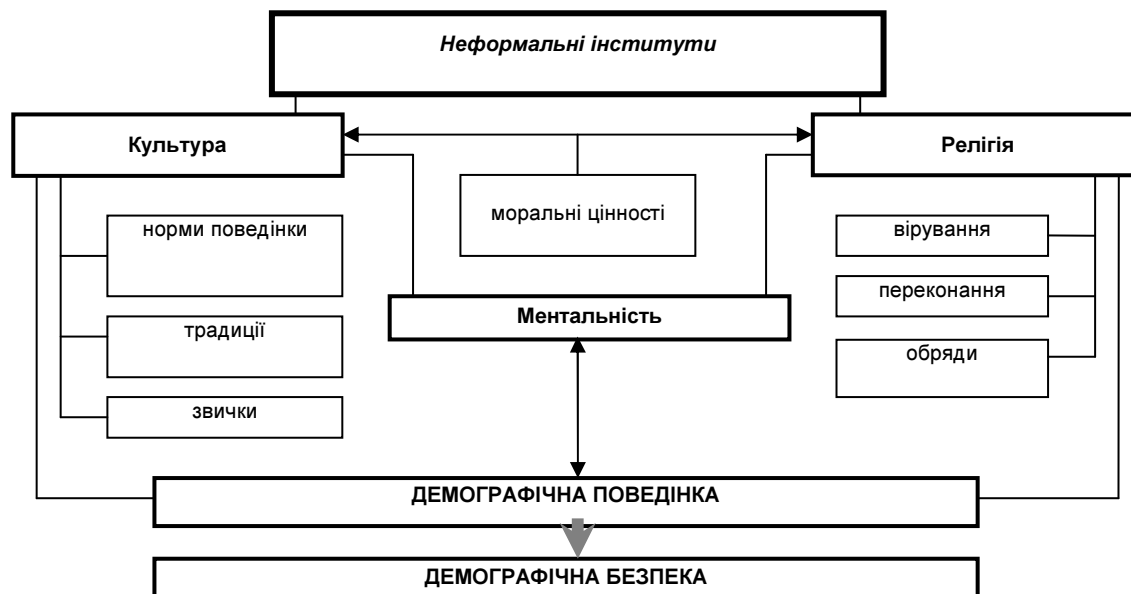

Рис. 1. Офіційні установи, що забезпечують функціонування формальних інститутів демографічної безпеки *

Джерело: систематизовано авторами

Вплив на демографічну безпеку в Україні правових норм та структури, які забезпечують їх дотримання є визначальним. Досвід демографічних політик країн світу показав, що якраз у межах цих інститутів держава має найбільше можливостей та варіантів впровадження певних заходів, спрямованих на врегулювання демографічної ситуації та забезпечення демографічної безпеки.

Неформальні інститути формуються довгий час як результат історично сформованих традицій та цінностей, зокрема культури та релігії і, безперечно, є важливими спонукальними чинниками її демографічної поведінки (рис. 2).

Рис. 2. Неформальне інституційне середовище демографічної безпеки

Джерело: авторська розробка

Демографічна поведінка є проявом етнокультурних та соціальних особливостей відтворення населення, що визначаються традиціями, моральними нормами й установками у суспільстві. Потреби, мотиви й установки суб'єкта демографічної поведінки формуються з урахуванням соціокультурних норм і цінностей суспільства. Індивідуальні та соціально-економічні умови, ступінь соціального здоров'я суспільства відображаються в індивідуальній демографічній поведінці суб'єкта.

Досліджуючи неформальні інститути, варто зауважити, що основою їх становлення та розвитку є культура, культурні традиції та цінності даної країни чи регіону, які визначають демографічну поведінку населення. Демографічна поведінка - це продукт таких інститутів, як релігія, система освіти, виховання. Тому саме створення сприятливого середовища для забезпечення демографічної безпеки потребує врахування таких неформальних чинників, як традиції, звичаї, культура, релігія, ментальність, що у кінцевому підсумку визначають і характер формальних інститутів.

При цьому дія формальних інститутів обмежується їх неформальними контрагентами. Розвиток і закріплення негативних з точки зору демографічної безпеки соціальних, психологічних, моральних та аксіологічних інститутів формує більш стійке і потужне інституційне середовище відтворення населення [9].

Вивчаючи вплив інститутів на демографічну безпеку, варто відмітити, що особливостями інститутів є швидкість їх зміни. Так, формальні інститути утворюють свого роду зовнішній, поверхневий шар, здатний змінюватися досить швидко. Неформальні інститути є загальноприйнятими у суспільстві нормами поведінки, що складають міцне ядро системи інститутів і важко піддаються змінам.

Неформальні правила відіграють незалежну від формальних обмежень роль. Історичний досвід свідчить про те, що одні й ті ж формальні правила, прийняті в різних країнах, призводять до різних результатів, оскільки люди підкоряються дії не лише формальних обмежень, але і неформальних правил. При прийнятті формального правила необхідно враховувати взаємодію між новими формальними правилами та існуючими неформальними правилами. Якщо формальні правила не вписуються в діючу систему правил неформальних, то вони просто не будуть виконуватися [10; с.44]. Тобто стержнем інституційного забезпечення демографічної безпеки є неформальні інститути, які визначають рівень існування формальних інститутів.

Необхідно знайти неповторне поєднання формальних інститутів, які ми можемо вводити більш-менш свідомо, з інститутами неформальними, які властиві цій країні, пов'язані з цінностями цієї країни. Якщо з'єднати перше і друге, то країна починає рухатися по більш високій траєкторії.

Висновки з даного дослідження. Аналізуючи дію інститутів для забезпечення демографічної безпеки, необхідно зробити наступні висновки:

1. Інституціоналізм підкреслює значення суспільних установок, культури, взагалі соціуму у формуванні індивідуума, його інтересів, схильностей, як основу демографічної поведінки.
  2. Інституціоналізм розглядає демографічну поведінку індивіда як результат головним чином стійких стереотипів діяльності, звичаїв і звичок.
  3. Інституціональна теорія визначає інститути як основний об'єкт аналізу.
  4. Інституціоналізм розглядає індивіда як продукт соціального та культурного середовища, який постійно еволюціонує. Це допомагає пояснити зміну демографічної поведінки людини.
- Необхідність дослідження й аналізу інституційного середовища демографічної безпеки визначена тим, що сучасна демографічна криза з року в рік поглиблюється, а з огляду на складні події в історії України останній рік, саме завдання забезпечення демографічної безпеки, як однієї із складових національної безпеки, є необхідною умовою сьогодення.

Література

1. Веблен Т. Теория праздного класса / Т. Веблен. – М. : Прогрес, 1984 – 340 с.
2. Норт Д. Институты, институциональные изменения и функционирование экономики / Д. Норт. – М. : Фонд экономической книги «Начала», 1997. – 180 с.
3. Hamilton W. Institution / W. Hamilton // Encyclopedia of the Social Sciences. – 1932. – Vol.73. – P4. – R. 560-595.
4. Дюверже М. Политические институты и конституционное право / М. Дюверже // Антология мировой политической мысли: в 5т. / Отв. ред. Т.А. Алексеева. – М., 1997. – Т. 2. – С. 643–661.
5. Горшенин В.Ф. Методология институционального подхода в управлении / В.Ф. Горшенин // Вестник Челябинского университета. Серия 7. Государственное и муниципальное управление. – 2003. – № 1. – С.7-12.
6. Економічний розвиток України: інституціональне та ресурсне забезпечення : монографія / О.М. Алимов, А.І. Даниленко, В.М. Трегобчук та ін. – К. : Об'єднаний ін-т економіки НАН України, 2005. – 540 с.
7. Саймон Г. Рациональность как процесс и продукт мышления / Г. Саймон // THESIS. – 1993. – № 3. – С. 16-38.
8. Капелюшников Р.И. Новая институциональная теория [Электронный ресурс] / Р.И. Капелюшников. – Режим доступа : <http://www.masters.donntu.edu.ua/2003/fem/volkovskay/library/7.htm>
9. Михель Е.А. Институциональный подход к анализу трудовой эмиграции / Е.И. Михель, Т.В. Морозова // Учен. зап. Петр. ГУ. Сер. Общественные и гуманитарные науки. – 2010. – № 7 (112). – С. 88-92.
10. Одинцова М.И. Институциональная экономика / М.И. Одинцова. – М. : ГУ-ВШЭ, 2007. – 386 с.

References

1. Veblen, T. (1984), *Teoriya prazdnogo klassa* [Theory of the Leisure Class], Progress, Moscow, Russia, 340 p.
2. North, D. (1997), *Instituty, institutsionalnyye izmeneniya i funktsionirovaniye ekonomiki* [Institutions, Institutional Change and Economic Performance], Fond ekonomicheskoy knigi «Nachala», Moscow, Russia, 180 p.
3. Hamilton, W. (1932), «Institution», *Encyclopedia of the Social Sciences*, Vol.73, P.4, pp. 560-595.
4. Dyuverzhe, M. (1997), *Politicheskiye instituty i konstitutsionnoye pravo* [Political institutions and constitutional law], *Antologiya mirovoy politicheskoy mysli: v 5t.* [Anthology of world political thought: a 5 vol.], vol. 2, Moscow, Russia, pp. 643-661.
5. Gorshenin, V.F. (2003), "The methodology of the institutional approach in the management", *Vestnik Chelyabinskogo universiteta. Seriya 7. Gosudarstvennoye i munitsipal'noye upravleniye*, no. 1, pp.7-12.
6. Alimov, O.M., Danylenko, A.I., Trehobchuk, V.M. etc. (2005), *Ekonomichnyi rozvytok Ukrainy: instytutsionalne ta resursne zabezpechennia* [Development of Ukraine Ekonomichny: instytutsionalne that zabezpechennya Resource], monograph, Obiednanyi in-t ekonomiky NAN Ukrainy, Kyiv, Ukraine, 540 p.
7. Simon, G. (1993), "Rationality as process and product of thinking", *THESIS*, no. 3, pp. 16-38.
8. Kapelyushnikov, R.I. (2003), "New institutional theory", available at: <http://masters.donntu.edu.ua/2003/fem/volkovskay/library/7.htm>
9. Mikhel, Ye.I. and Morozova, T.V. (2010), "Institutional approach to the analysis of labor emigration", *Uchen. zap. Petr. GU. Ser. Obschestvennyye i gumanitarnyye nauki*, no. 7 (112), pp. 88-92.
10. Odintsova, M.I. (2007), *Institutsionalnaya ekonomika* [Institutional Economics], GU-VSHE, Moscow, Russia, 86 p.